

Az Észak-Nyírség népi építészete kutatásának eredményei

PÁLL ISTVÁN

Az általunk vizsgált terület a *Vásárosnaménytől Gégényig* húzott képzeletbeli egyenestől északra fekszik. Természetes határai keleten és észak—északnyugaton a Tisza, nyugaton a Rétköz. Az irodalomban a fenti területnek több elnevezése van, de abban minden szerző egyetért, hogy az a Nyírség szerves részét képezi. Röviden tekintsük át, hogy a szakirodalom milyen kisebb egységeket különböztet meg az Észak-Nyírségen belül.

A terület északi, a Tisza felső kanyarulatán belül fekvő részét a Borovszky-féle,¹ majd a Dienes István által szerkesztett és 1939-ben megjelent megyei monográfia is „*Tiszazug*” elnevezéssel illette,² de ezt az elnevezést ma már egy másik, a Tisza—Köörs szögében fekvő terület megjelölésére használjuk. A terület délkeleti részét az imént említett Dienes-féle monográfia „*Tiszahát*” néven jelöli; ezt lényegében a Kósa—Filep szerzőpárosnak a magyar nép táji-történeti tagolódását tárgyaló könyve „*Szatmári Tiszahát*” elnevezése is magába foglalja, hiszen a szerzők ide értik a Tisza bal partján fekvő területet Tiszabecstől egészen Záhonyig.³ (Egyébként a helyi lakosság is ismeri és használja a *Tiszahát* nevet!) A „*Felső-Tiszavidék*” elnevezésben is benne foglaltatik e táj egy része, amely tulajdonképpen megegyezik az imént említett Kósa—Filep-féle meghatározással.

Az elnevezések közül a *Tizsakönyök* név a legfiatalabb. Az ezen a néven jelölt kistáj a *Kisvársány—Tizsakanyár* vonaltól északra a Tisza által alkotott háromszögben terül el és 27 községet foglal magába. Ezt az elnevezést először Dienes István használta egy valamivel nagyobb táj megjelölésére, de nagyobb nyilvánosságot csak Tóth Endrének 1974-ben megjelent „*A Tizsakönyök történelméhez*” című vaskos monográfiája ál-

1. Borovszky Samu (szerk.): Szabolcs vármegye. Bp. é. n.

2. Dienes István (szerk.): Szabolcs vármegye. Bp. 1939.

3. Kósa László—Filep Antal: A magyar nép táji-történeti tagolódása. Bp. 1975.

tal kapott. Munkájában Tóth Endre összefoglalja az addigi különféle elnevezéseket, majd a Tizsakönyök név mellett döntve tárgyalja a községek — különös tekintettel Mándok — történetét.⁴

A néprajzosok közül Erdész Sándor is átveszi az egyébként *Felső-Szabolcs*nak vagy *Észak-Szabolcs*nak is emlegetett terület Tizsakönyök elnevezését.⁵

Az általunk vizsgált terület nagyjából a Tóth által Tizsakönyöknek nevezett résznek felel meg, de abból kihagytuk a rétközi községeket (Döge, Kékcse, Szabolcsveresmart és Tizsakanyár). A Kiss Lajos által még részben vagy egészében a Rétközhez tartozónak említett *Ajak*, *Fényeslitke*, *Komoró* és *Tuzsér* — mivel azok fekvésüknél fogva inkább a Nyírséghez számíthatók — beletartoznak vizsgálódási körünkbe. Ugyanígy az Észak-Nyírséghez tartozónak vettük *Anarcs*, *Gemzse*, *Gyulaháza*, *Ilk* és *Szabolcsbáka* községeket is. A többi 21 település a következő: *Aranyosapáti* (1950-ig Bácsaranyos vagy Révaranyos és Kopócsapáti néven két község volt), *Benk*, *Eperjeske*, *Győröcske*, *Gyüre*, *Jéke*, *Kisvárdá*, *Kisvarsány*, *Lövőpetri*, *Mándok*, *Mezőladány* (1908-ig Örmező és Örladány), *Nagyvarsány*, *Nyírlövő*, *Pap*, *Tiszabездé*, *Tizamogyorós*, *Tizaszentmárton*, *Tornyospálca*, *Újkenéz* (1908 előtt Cserepeskenéz), *Záhony* és *Zsurk*. (1. kép)

Közigazgatási szempontból a terület nagy része az Árpád-korban *Borsova megyé*hez tartozott, ill. néhány község Szatmár megye északi határán feküdt (Kis- és Nagyvarsány, Ilk). *Borsova megye* a tatárjárás (1241) után bomlott fel: a Tizsától nyugatra eső részét Szabolcs megyéhez csatolták, míg az attól Keletre eső nagyobb hányada Bereg néven vált önálló megyévé.⁶ Ez a területi beosztás a későbbiekben alig változott; a 18. század végén a dolgozatunkban vizsgált községek három kivételével (*Ilk* Szatmár megyében, *Győröcske* és *Záhony* Ung megyében feküdt) Szabolcs megyéhez tartoztak.

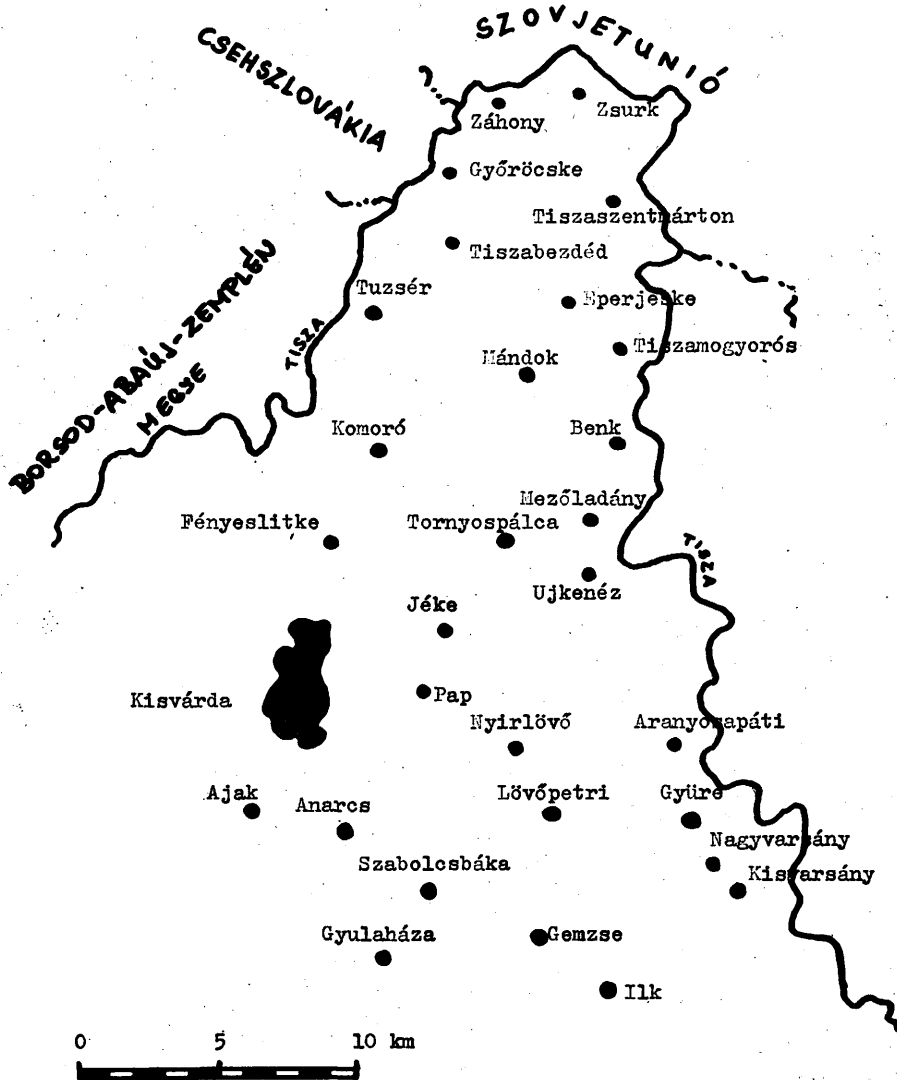
A táj földrajzának és történetének áttekintése

A terület a Nyírség északi és északkeleti érszét foglalja magába, s egyben földtanilag idősebb is, mint a Nyírség középső része. *Borsy Zoltán* összefoglaló munkája szerint az újpleisztocén korszak második felére már eltűntek a területről az azon hordalékkúpot építő folyók, az egykori fo-

4. Tóth Endre: A Tizsakönyök történelméhez. Miskolc, 1974.

5. Erdész Sándor: Nyírség. Bp. 1974.

6. Mező András—Németh Péter: Szabolcs-Szatmár megye történeti-etimológiai helységnevtára. Nyíregyháza, 1972. 6—7., 159.

1. kép. Az Észak-Nyírség helységei

lyómedreket már a pleisztocén homokmozgásai eltüntették. A felszíni formák alapján ez a terület a Nyírségben a legszebb: hatalmas hosszanti és parabola alakú garmadák emelkednek ki s magasságuk olykor a 18—20 métert is eléri. A talajok közül a futóhomokon kívül (amely azonban sokkal ritkábban lendül mozgásba, mint a Nyírség más részein) nagy területeken előfordul barnaföld is; ez a holocén során jött létre löszös homokból ill. homokos löszből.⁷ A csapadék szempontjából is kedvezőbb helyzetben van a tárgyalt terület, a csapadékszegényebb dél-nyírségi részek.

A honfoglalást követően ezeknek a kiemelkedő hátaknak különös jelentőségük lett az akkori Magyarország védelmében. Mező András földrajzinév-kutatásai kimutatták, hogy a gyepűk védelmére odatelepített népcsoportok (akikre a Varsány, Ladány, Kékcse nevek utalnak) nagyjából a Besenyőd—Tornyospálca—Komoró és a Tisza-vonal mentén helyezkedtek el. A *Les-hegyek* ezen vonal által határolt sávból valók, tehát onnan, „ahol a gyepűőrökre közvetlenül utaló *Őr, Lövő, Dobos* stb. településnevek is megvannak.” Az említettek „és a többi gyepűvédőkre utaló település mind a folyó közelében vagy árterülete mentén helyezkedik el. És találunk mellette Varsányokat meg Ladányt is.”⁸

A honfoglaláskori (X—XI. századi) régészeti lelőhelyek és a talajtípusok összevetése az eddig alig ismert települési rendhez adott értékes támpontokat. Eszerint „a pontosan meghatározott lelőhelyek... furcsa módon helyezkednek el Szabolcs megye térképén. Vásárosnaménytől Tiszabezdéig mindössze egyetlen lelőhelyet ismerünk a Tisza mentén... A Tiszára merőlegesen két sávban találunk egy-egy lelőhelyekkel téletűzdelt vonalat: az első Anarcs—Nyírkarász...” Ha a lelőhelyeket rávetítjük a Nyírség talajformáit jelölő térképre, azt tapasztaljuk, hogy „a Nyírség talajai közül a Kisvárda—Nyírkarász vonaltól nyugatra megtalálható *mezőségi* talaj, valamint az ettől Keletre a *rozsdabarna erdőtalaj* területi kiterjedése hasonló a X—XI. századi lelőhelyeinkhez!... E két talajtípus... a terület legjobb termőtalaja... az ember legkorábban ezeket a földeket fogta művelés alá, s az említett képződményeken alakultak ki az első települések is. A magasabb fekvésű erdővel borított homokterületek sokáig (a XIII. századig) érintetlenek maradtak.

7. Borsy Zoltán: A Nyírség természeti képe. = Szabolcs-Szatmár megyei földrajzi olvasókönyv. Nyh. 1975. 16.

8. Mező András: A nyíri-rétközi gyepű. = A Nyíregyházi Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei 2. (1968.) 248.

Így biztosan kimondhatjuk azt is, hogy az a tény, miszerint a Nyírség keleti, kb. 30×50 km-es zárt tömbjéről máig sem ismeretes X—XI. századi lelet, nem az elmúlt száz esztendő kutatási hiányosságainak számlájára írandó; oka a táj természeti viszonyaiban keresendő.”⁹ Az említett vonaltól keletre az általunk vizsgált területen a X—XI. században csak a Mező András által említett őr- ill. szolgálonépek lakóhelyei feküdtek.¹⁰

A régészeti és helynévi vizsgálatok is alátámasztják azt a tényt, hogy a települések legnagyobb része „az ártér szélére, a már éppen ármentes szintre települt, az úgynevezett *peremvonalra*, ... ahonnan az ártér és a ármentes szint is könnyen elérhető volt. ... Az ártér értéke szinte nagyobb volt, mint az ármentes területeké, hiszen ez adta az építőanyagok zömét, ebből éltek a halász- és pákászcsaládok.”¹¹ Területünket szinte kettészeli egy ilyen vízrajzilag meghatározott, Zsurk és Mátészalka között húzható peremvonal. Egy másik ilyen vonal a lecsapolás előtti Rétköznél figyelhető meg.

Az Észak-Nyírség lakói az említett földrajzi környezet miatt nehezen megközelíthető falvaikban viszonylag nyugodt életet élhettek. A török hódoltság ezt a részt már nem érintette (csak a Kisvárdá—Mátészalka vonaltól nyugatra volt nagyobb mérvű a török pusztítás), csupán kisebb betörések rémíszttették a lakosságot, amely ezek elől a közeli mocsaras, lápos részeken keresett menekvést. Részben ennek is következménye, hogy a népi építészetben sok archaizmus egészen a 19. század végéig fennmaradhatott.

Településformák, utak és révek

Területünkön megtalálhatók mind a régebbi fomának tartott *halmaztelepülések*, mind a 18. századtól egyre sűrűbbé váló falurendezések és a demográfiai robbanás által létrejött *szalagtelkes utcás falvak*.¹² Ez utóbbi csoportba tartozik a vizsgált terület településeinek zöme. E szabályos alaprajzú típusba tartozó falvak jellemző vonása, hogy „keskeny és viszonylag hosszú, szalag alakú telkek érintkeznek hosszanti oldalukkal és alkotnak egyszeri vagy többszöri sorozatot. Ez a településforma későbbi a halmazfaluénál.”¹³ A szalagtelkeken a „lakóház mögött követke-

9. Németh Péter: Újabb eredmények a honfoglaló magyarság települési rendjének kutatásában. = Szabolcs-Szatmári Szemle. 1973. 4. sz. 68—69.

10. Mező A.—Németh P. i. m. 1. sz. térkép.

11. Süli-Zakar István: Szabolcs-Szatmár településföldrajzi vázlata. = Szabolcs-Szatmári Szemle. 1974. 2. sz. 93.

12. Balassa I.—Ortutay Gy.: Magyar néprajz. Bp. 1979. 126—127.

13. Eperjessy Kálmán: A magyar falu története. Bp. 1966. 60—61.

zik a kamra, istálló, esetleg a csűr, ez sokszor keresztben zárja le az udvart, hogy a mögötte húzódó kertbe a jószág ne tudjon bejutni.”¹⁴ A szalagtelkes (sorházás) település a házak út mellé településével jött létre. Ezeket *soros* vagy *utcás* falvaknak nevezik. Leggyakoribbak a hegyvidéken és a folyók völgyében. Alapformájuk: két sor ház az út mellett. Egyik formájuk a keresztutcás falu, amely az útkereszteződésnél épült. A térszíni formák meghatározó szerepe miatt több altípusa ismert. Területünkön leggyakoribb az ún. *piacutcás* vagy *orsós* központú falu. Ennél az altípusnál az utca a falu közepén kiszélesedik, s az így kialakult tér alkalmassá válik piac tartására vagy templomépítésre.¹⁵ A II. József által elrendelt első katonai felmérés térképlapjai szerint az Észak-Nyírség településeinek majdnem fele tartozott ebbe a kategóriába.¹⁶ A térképen nem vehető ki világosan, hogy Kisvarsány és Eperjeske ide tartozik-e, és ez a Süli-Zakar István által e típusú falvak között említett Anarcsról sem tűnik ki.

Tekintsük át, melyek voltak azok a fő közlekedési utak, amelyek meghatározták e falvak településrendjét. Az Észak-Nyírség központjának tekinthető és legnagyobb lakossággal rendelkező település *Kisvárda* volt. Központi szerepe miatt az utak nagy része érintette e helységet, és egyben elősegítette fejlődését is. A középkor folyamán „a Tiszán fennálló, s az egyetlen salamoni kivételével, a Várdai uradalomhoz tartozó révek is mind Kisvárda központi helyzetét erősítették.”¹⁷ A középkori utak megközelítően ugyanazok voltak, mint a maiak. A középkori úthálózat tengelye az észak—déli irányú „nagy út” (Debreceni út) volt, amely a *záhonyi—salamoni* révtől *Bezdéden, Komorón, Fényeslitkén, Kisvárdán* keresztül *Ajak* irányában *Kálló—Debrecenen* át vezetett az ország belséjébe. Erről már egy 14. század közepén keletkezett határjárási feljegyzés is említést tesz.

Egy kelet—nyugati irányban haladó másik fontos útvonal szintén Kisvárdánál szelte át az észak—déli irányút. Ez kelet felől két fő ágba érte el a megyét: az egyik a *Bács és Aranyos* közti tiszai átkelőtől jött és a munkácsi meg a beregszászi utakat egyesítette; a másik Szatmár felől jött. Kisvárdánál e két ág egyesült, majd nyugat felé *Dögén* keresztül

14. Balassa—Ortutay i. m. 127.

15. Süli-Zakar I. i. m. 98—99.

16. Ilyenek: Mándok, Tizsaszentmárton, Tornyospálca, Nagyvarsány, Gyüre, Nyírlövő, Ilk, Gemze, Tuzsér, Tizsabezdéd, Komoró, Pap.

17. Virágh Ferenc: Utak és révek a középkori Felsőszabolcsban. = Adatok Kisvárda történetéhez. Nyh. 1981. 78. (Jósa András Múzeum Kiadványai 20.)

vitt a Rétközből kiemelkedő alacsony hátakon a *Rozsály* és *Leányvár* közötti tiszai átkelőhöz. Ez utóbbi út nagy jelentőségű volt, hiszen a Rétköz legbiztonságosabb, legtartósabban járható útjaként tartották számon.¹⁸

Az első katonai felmérés térképe még egy, az előbbivel majdnem párhuzamos, észak—déli irányú fontosabb utat jelöl: ez a *zsurki révnél* lépett Szabolcs megyébe és *Szentmárton* irányában a Tisza mentén haladt dél felé, majd Vitkán áthaladva *Nagykároly* irányába fordult (ez volt az ún. Nagykárolyi út).

A terület többi faluja, amelyet nem érintettek a fentebb felsorolt észak—déli, ill. a kelet felől jövő utak, általában közvetlen „téli” és „nyári” utakkal kapcsolódtak Kisvárdához, „kialakítói toronyiránt tartva igyekeztek megkeresni a különböző időszakokban a legkisebb kerülővel és legkönnyebben járható utat.”¹⁹ Ilyen volt a Kisvárdát *Mándokon* és *Eperjeskén* keresztül *Szentmártonnal* összekötő, északkelet felé haladó útvonal (Szentmártonnál át lehetett kelni a Tiszán *Szalóka* és *Eszeny* felé), valamint a *Jéke* — *Pálca* — *Tiszaladány* felé, keleti irányba vivő út.

Kisebb bekötő utak vezettek a fentebb nem említett kevésbé jelentős tiszai átkelőkhöz is, ahol általában csak csónakos átkelés volt lehetséges. Ilyen volt a Mándokról *Mogyorósra* vivő út, ahol Bereg megyébe kelhettek át az utasok; *Bezdéd* — *Győröcskén* át a Zemplén megyei *Nagytárkány* mellett, ill. Kisvárdától nyugatra a *tuzséri* átkelőnél lehetett csónakkal áthajózni Zemplénbe. A tárgyalt terület déli peremén vitt és néhány általunk is tárgyalt községet is érintett a Tiszán *Vásárosnáménynál* átkelő *Tokaji út*.²⁰ Természetes, hogy a fentebb felsoroltakon kívül voltak egyéb utak is, amelyek a szomszédos községeket kötötték össze egymással.

Milyenek is voltak ezek az utak? „Az utak csak éppen felismerhető nyomok voltak, nem lehetett azelőtt megépíteni őket, mert nem volt hozzá elegendő kő.”²¹ A Tisza és mellékfolyói az év nagy részében járhatatlan mocsaras, lápos területeket hoztak létre áradásaikkal, amely szinte lehetetlenné tette a közlekedést, majdnem teljesen elszigetelte a Felső-Tiszavidéket az ország más területeitől. Az erre a területre települt falvaknak természetes védelmet jelentett ez az állapot, különösen a törökvilág

18. Makai László: Kisvárdai fejlődése 1468-ig. Kisvárdai Vármúzeum kiadványai 6.

19. Makay L. i. m. 9—10.

20. Márton József: Magyar Átlás az az Magyar, Horvát, és Tót Országok Vármegyéji, 's Szabad Kerületei'... Bécs, 1802—1811.

21. Gyarmathy Zsigmond: A Felső-Tiszavidék ősi átkelőhelyei. = Szabolcs-Szatmár megyei földrajzi olvasókönyv 2. Nyh. 1979. 121.

idején gyakran be-betörő ellenséggel szemben. Az utakat a falvak lakosai gyakran készakarva elhanyagolták (különösen a települések közvetlen közelében), mert így itt az utazók kénytelenek voltak több időt eltölteni, ami nem csekély hasznot hozott a falu kovácsának, kerékgyártójának, vendéglősének. Még a Helytartótanácsnak az utak, hidak, töltések és vízi vámhelyek javítására, karbantartására felszólító rendeleteit sem mindig hajtották végre a megyében.²² Az első katonai felméréshez tartozó községleírások külön kitérnek az útviszonyokra is. Több helyen említik, hogy amikor a Tisza kiárad, az út nem használható (Zsurk, Mogyorós, Győröcske stb.). Sok helyen vagy a homok (Eperjeske, Bezdéd), vagy a tartós eső által tapadóssá vált agyagos talaj nehezíti vagy teszi lehetetlenné a közlekedést (Pálca, Benk). Tuzsérnál a nagy számú és rossz állapotban lévő fahidak lassítják a forgalmat.²³ Az utak állapota a 19. század közepére se javult sokat, hiszen sokszor még egy falun belül sem lehetett rendesen közlekedni; bizonyoság erre, amit Fényes Elek Kisvársányról ír 1851-ben: a falu a Tisza mellett fekszik, „mellynek áradása a helységet kettészakította, úgy hogy két helységnek látszik, s egy nagy töltés tartja fenn az összeköttetést, mellyen azonban nagy árvíz idején szekérrel járni nem lehet.”²⁴

Az utak a kereskedelmet is elősegítették; különösen fontos volt, hogy a közeli nagyobb helységekbe jó utak vigyenek, hiszen csak így lehetett jól eladni a megtermelt árukat. A 18—19. századi statisztikai írók általában külön kiemelték az utak állapotát az országleírásokban; így pl. Vályi András 1796—99-ben megjelent nagy munkájában *Ajakról* írja, hogy „jó úttyok van mind a' két helyre (Kisvárdára és Madára — P. I.), hova dohányt, hagymát, sejtes vagy lépes mézet visznek.”²⁵ *Lövőről* (ma Nyírlövő) azt tudjuk meg, hogy „dinnyét is természetnek lakosai, eladásra módgya helyben is, mivel oz Ország úttyában vannak.”²⁶

Építőanyagok, épületfalak

Fentebb már említettük, hogy a terület nagy részét kitevő ártér nagyban meghatározta az itt élő lakosság életmódját. Nem kevésbé állt ez az építkezésre, hiszen a tárgyalt útviszonyok nem tették lehetővé, hogy távolabbról nagy mennyiségű építőanyagot fuvarozzanak. Kivételt csu-

22. Gyarmathy Zs. i. m. 123—124.

23. Tóth E. i. m. 17—19.

24. Fényes Elek: Magyarország Geographiai Szótára. Pesten, 1851. IV/274—275.

25. Vályi András: Magyar Országnek leírása. Budán, 1796—1799. I/22.

26. Vályi A. i. m. II/545.

pán a faanyag vízi szállítása képezett, hiszen Máramarosból a Tiszán úszattak le szál fákat, gerendákat, deszkákat, zsindelyt. A 19. század közepén területünkön két helyen, *Gyűrén* és *Kisvarsányban* volt fakereskedés, amely a helyi lakosság fuvarozó tevékenysége révén ellátta fával a környéket.²⁷ A 18. század végén a Tisza mentén, de a megye belsejében is nagy erdőségek terültek el, amelyek lehetővé tették az épületfa helyből történő beszerzését. Vályi András területünk majdnem minden községéről megjegyzi, hogy az épület- és tűzifával bőven rendelkezik. Külön kiemeli Kopócsapátit, amelynek határa „rész szerént kaszálókból áll, melyeken jól épült fák és gyakran nagy hasznú gyümölcsösök találtak, rész szerént pedig szép nagy szálas erdőkből; ... Lakosai halászáttal, öl- és szál fakészítéssel, 's más mesterségekhez való faeszközöknek készítésével, 's ezeknek eladásával szoktak kereskedni.”²⁸ Egy 1818-as jegyzőkönyvben olvashatjuk, hogy „Kisvárdai városának Pap és Ajak felől való járásba az igen szép tölgyes, nyári as erdeje volt még az Urbárium behozásakor a Pap felől való járásba az Asszony Hegy tájékán jóllehet már akkor pusztult az erdő, egy-egy csonka tölgyből egy hat ökrös szekér fát is meg lehetett rakni, vesszót, meregjét, szarufákat pedig bőséggel hordattak a lakosok úgy, hogy a sárfütül fogva egész a papi határig erdő lévén mely erdő a serházhoz pusztított le.”²⁹

Balogh István kutatásai kimutatták, hogy Szabolcs és Szatmár megyékben a 17—18. században a kishemesi kúriák és a parasztházak építőanyaga fa és a vesszőfonás volt.³⁰ Bizonyosság erre *Kiss Lajos* egyik tanulmánya is, melyben egy *gyulaházi* nemesi kúria leírásánál közli, hogy az 1600-as években épült épülethez 1703-ban paticsfalás toldást készítettek.³¹ *Nyárády Mihálynak* a nyírségi nemesházakról írt dolgozata is megerősíti a fentieket.³² *Jankó János* anarcsi példát említve jut arra a megállapításra, hogy „a magyar háznak még a múlt században (értsd: 18. század — P. I.) is egyik kiválóan használt falalakja volt a kívül-belül sárral betapasztott sövényfonatú favázás fal.”³³ *Balogh István* fentebb már emlí-

27. Fényes E. i. m. II/78. és IV/274—275.

28. Vályi A. i. m. I/45.

29. Virágh Ferenc: Régi jegyzőkönyvek = Adatok Kisvárdai történetéhez. Nyh. 1981. 122.

30. Balogh István: Adatok az alföldi faépítkezés történetéhez. = Építés- és Építéstudomány 1980. 97.

31. Kiss Lajos: Két nyírségi egykori nemesház. = Ethnographia, 1961. 599.

32. Nyárády Mihály: A Nyírség nemesházai, 2. kiad. = Nyárády Mihály 90 éves. Nyh. 1979. Szabolcs-Szatmári Múzeumi Füzetek 5. 16.

33. Jankó János: Az Ezredéves Országos Kiállítás néprajzi faluja. = Az 1896. évi

tett tanulmánya szerint az 1828-ban végzett regnikoláris összeírás adatai majdnem minden szabolcsi és szatmári faluban arra utalnak, hogy a paraszti lakóházak építőanyaga fa, sövény és nád volt.³⁴

A vizsgált terület lakóházainál nem, de szakrális építményeinél igen szembetűnő a faépítkezés (ezekre később még visszatérünk). Teljesen fából készült paraszti lakóházakra nincs megbízható adatunk, azok inkább favázás, sövényfalas épületek voltak. Ennek oka főként az, hogy területeinkről hiányoztak a fenyőerdők.³⁵ A karóvázás-sövényfalnak eddig főként Szatmárból és Erdélyből ismert *függőleges fonású* változata³⁶ az Észak-Nyírségben is megtalálható (ilyen falazattal készült az Anarcs, Kossuth u. 24. alatti — ma a Sóstói Múzeumfaluban látható — lakóház és a Kiss Lajos által leírt gyulaházi kismemesi kúria is),³⁷ sőt még délebbre, *Vaján* is e technikával készítették a Damjanich u. 102. sz., ma tájházként látogatható lakóház falát!³⁸

A karóvázás sövényfalak talpgerenda nélküli változatai közül említésre érdemesek a területünkön „*bálványos házként*” ismert épületek. E házak durván megfaragott, hatalmas méretű (sokszor 50-60 cm széles és 270-280 cm magas) tölgyfaoszlopait (a bálványokat) tövestül ásták le a földbe. Ezek tartották a mester- és sárgerendákat ill. a tetőt, közeiket pedig az ismert módon fonták be vesszővel és tapasztották be kívül-belül polyvás sárral. Ilyen technikával készült a már említett anarcsi lakóház, de *Mándokon* és *Komorón* is voltak hasonló épületek.³⁹

A Nyírség faltípusait vizsgálva szeretnék még egy problémára kitérni. A szakirodalomban egyes kutatók (főként Szabó László tanulmányára hivatkozva⁴⁰) a karóvázás sövényfalnak egy helyileg kifejlődött változatát, az ún. *mereglyés sárfalat* mint külön típust említik. Szabó László leírása szerint ennek lényege a következő: a leetendő ház sarkaira, a falak találkozási pontjaihoz és a mestergerenda alá 20-25 cm átmérőjű faoszlo-

Ezredéves Kiállítás eredményei. Bp. 1898. 947.

34. Balogh I. i. m. 97.

35. Gilyén Nándor—Mendele Ferenc—Tóth János: A Felső-Tiszavidék népi építésze. Bp. 1975. 46.

36. Barabás Jenő—Gilyén Nándor: Vezérfonal népi építészetünk kutatásához. Bp. 1979. 40.

37. Kiss Lajos i. m. 599.

38. Vitába kell itt szállnunk Szabó Lászlónak azon megállapításával, miszerint csak a vízszintes fonású fal tipikus paticsfal, a függőleges fonásút kirekeszti ebből a kategóriából. (Szabó László: Mereglyés építkezés Szabolcs megye keleti részén. = Ethnographia, 1968. 533.) Véleményünk szerint éppúgy sövényfalnak tekintendő ez a változat is, mint az előző.

39. Erdész Sándor: Népi építészeti gyűjtés — 1977. = Sóstói Múzeumfalú Adattára. Népi Építészeti Kataszter.

40. Szabó L. i. m.

pokat ástak le, majd ezek közé egymástól 50-60 cm távolságra 7-20 cm átmérőjű, hegyesre kifaragott akácfakarókat vertek a földbe. Ezek felső végét akácfaszegekkel erősítették a sárgerendához, majd az így elkészített vázat szalmával összegyúrt, villával göngyölt sárcsomókkal töltötték ki. A szerzőnek a Nyírség keleti részén végzett kutatásai arra, az eredményre vezettek, „hogy itt az általános *fonott fal* (*patics*) egyik egyszerűsítettebb változatával állunk szemben... Valószínű, hogy a vastagabb mereglyék alkalmazása esetén... a fonás már elmaradhatott, mert a mereglyé kellő merevítést biztosítottak a kis megtartású sárfalnak.⁴¹ Dám László szerint ez a technika „átmenetet képez a karóvázás sáfral és a sövényfal között.”⁴²

Véleményem szerint a fent leírt fal nem külön faltípus, hanem a sárfalak egyik változata; célszerű lenne erre a *karóvázás sárfal* terminológiát használni. A terminológiahasználat egyébként a területen teljesen kevert és bizonytalan. A helyi lakosság egyaránt nevezi *patics* (*pacsit*) vagy *mereglyés* falúnak a karóvázás sövényfalú épületeket (pl. Komoró, Mezöladány, Tuzsér, Záhony).

Érdekesek az ún. „*lábás ház*”-ról szóló információk. Az emlékezetben él néhány szórványos adat ezekről az épületekről, de belőlük messzemenő következtetéseket nem vonhatunk le. *Erdélyi Zoltán* Mándokról említi ezeket a házakat, melynek utolsó példányát 1910-ben lebontották. „Az öregek elbeszélése szerint 90—120 cm magas lábakon állott a *lábasház* és a csonkokba lapolták bele a lefűrészelt rönkökből kifaragott talpgerendákat és ebbe a keretbe építették fel a tapasztott pacsit fal favázat, a koszorú és a tető szerkezetét.”⁴³ Az irtások épületének tekintett ház az adatok szerint *Mándokon*⁴⁴ és *Dögén* is létezett.⁴⁵

Mint láttuk, az árvízveszélynek kitett területek kedvelt falformája a sövényfal volt; egyik alkotó eleme, a vesszőfonat helyett gyakran alkalmaztak nádat is. *Kiss Lajos* említi egy 1785-ös adatot, mely szerint *Fényeslitkén* a parochiális házat náddal kötötték meg külön specialista, *házkötőmester* segítségével.⁴⁶

A 19. századi folyószabályozások ill. lecsapolások hatással voltak az épületek falanyagáar is. A szárazabbá vált területeken gyorsabban terjedtek a sárból készült falak különböző fajtái, a *vertfal* és a *rakott sárfal*

41. Szabó L. i. m. 544—545.

42. Dám László: Lakóházak a Nyírségben. Debrecen, 1982. 26.

43. Gilyén—Mendele—Tóth i. m. 46.

44. Papp Zoltán Sándor: A beregdaróci emberek élete a századfordulón. Bp. 1975. 226.

45. Kiss Lajos: Régi Rétköz. Bp. 1961. 87.

46. Kiss L.: Régi Rétköz. 99.

[kivéve az Észak-Nyírség futóhomokra települt falvait, ahol a laza homokos, löszös talaj miatt a karóvázás sárfal („mereglyés fal”) is domináló maradt]. A változásban néhány helyen szerepet játszott egy-egy nagyobb árvíz vagy tűzvész is, amely teljesen új falu kialakítására kényszerítette az otflakókat (pl. *Cserepeskenéz* lakói az 1850-es évekbeli és az 1888-as nagy árvíz miatt teljesen rombadólt falujukat kissé távolabb építették újjá, ám az azelőtt alkalmazott sövényfal helyett már vertfallal, majd vályogfallal készítették a házakat).⁴⁷ A váltást meggyorsította a 19. század közepétől intenzívebbé vált erdőirtás is, ami a favázás falba szükséges vastag tölgyfaoszlopok hiányához vezetett. A *vályogfalú* házak építése néhány községben már a századforduló környékén meggyorsult (Ajak, Mezőladány, Tiszamogyorós, Tuzsér, Zsurk stb.), de az általánossá csak az 1920-as években vált.

A hivatalos statisztikai felmérések adataiból is a sárfalak uralkodó jellege tűnik ki. Sajnos, ezekben nem különítették el a vályog- és az egyéb sárfalakat, így arányukról nem kapunk képet. (Gyakoriságukat majd helyszíni gyűjtéssel tisztázhatjuk.) (1. sz. táblázat.) Területünkön kő- vagy téglafal elenyésző hányadban fordult elő. Nem tudjuk pontosan, hogy a „*fa vagy más*” kategóriába milyen faltípusokat soroltak; valószínűnek tartjuk, hogy a favázás szerkezetű lakóházak egy része került ide. Dám László a favázás sárépítkezés különös jelentőségére hívja fel a figyelmet: a Nyírség északi és keleti területein századunk első felében „*egy esetben a lakóházállomány 60—90 százaléka még ilyen technikával készült.*”^{47/a} A csökkenő arány a fabőség megszűnésére, ill. 1920 és 1930 között az új országhatárok által elvágott beszerzési lehetőségekre utalhat. Érdekes az is, hogy 1900-ban a kő- vagy téglalappal készült vályog- vagy sárfalú lakóházak aránya 10,7 százalék; 1930-ra ez az arány 37,5 százalékra nőtt!

1. táblázat

	kő v. tégl	kő v. téglalappal vályog v. sár	vályog v. sár	fa v. más
1900	5,6	10,7	53,4	30,3
1910	7,5	21,0	41,6	29,9
1920	5,8	22,0	46,5	25,7
1930	4,8	37,5	48,0	9,6

47. Erdész S. gyűjtése.
47/a Dám L. i. m. 16.

A lakóház

Alaprajz

A lakóházak *alaprajzi* fejlődése ma már nehezen követhető. A régibb formának tekintett kéthelyiségű (szoba-konyhás) házak ma már csak néhány községben vizsgálhatók (Eperjeskén, Benken, Jékén, Zsurkon stb.), a legáltalánosabb lakóházforma jelenleg a háromosztatú.

Ezeket az *egysoros* alaprajzú házakat lakóhelyiségekkel hosszában bővíteni nem lehetett, hiszen a szobabeli kemencék kívülről történő fűtését csak a pitvarból tudták megoldani; emiatt a kismemesi lakóházak fejlődése a *kétsoroság* irányába haladt, „így a ház megközelítőleg négyzet alaprajzú lett, s az elülső és hátulsó szobákat egy-egy hosszanti irányban húzó fal választotta kétfelé. A fűtés most is a konyhából történt. Most már mindkét oldalról 2-2 kemenceszáj torkollott a konyhába.”⁴⁸ Szabolcsban és Szatmárban még tovább is osztódhattak a kismemesi kúriák, úgyhogy 3-3 szobásak is kialakulhattak. „Ezek a magyar parasztházból nőtt nemesi kúriák legfejlettebb példái, amelyekkel aztán megállott az igazi alföldi magyar úriház fejlődése.”⁴⁹ Kiss Lajos már említett tanulmányában gyulaházi példán keresztül közelített a kérdéshez,⁵⁰ Nyárády Mihály pedig a Nyírség egész területének nemesházait vizsgálva jutott hasonló következtetésre.⁵¹

Az alaprajzban gyakran hozott változást a *tornác* megjelenése is. A tornác területünk népi építészetében csak a 19—20. században vált általánossá. A Felső-Tiszavidéken az 1848-as szabadságharcot követő gazdasági fellendülés idején kezdődött el a faoszlopos tornácú házak építése,⁵² a Nyírség középső részén csak e század elejétől vált általánosabbá, s az 1920-as években is kb. egyforma gyakorisággal épültek tornácos ill. tor-

48. Györffy István: az alföldi parasztház. = Magyar falu — magyar ház. Bp. 1943 125.

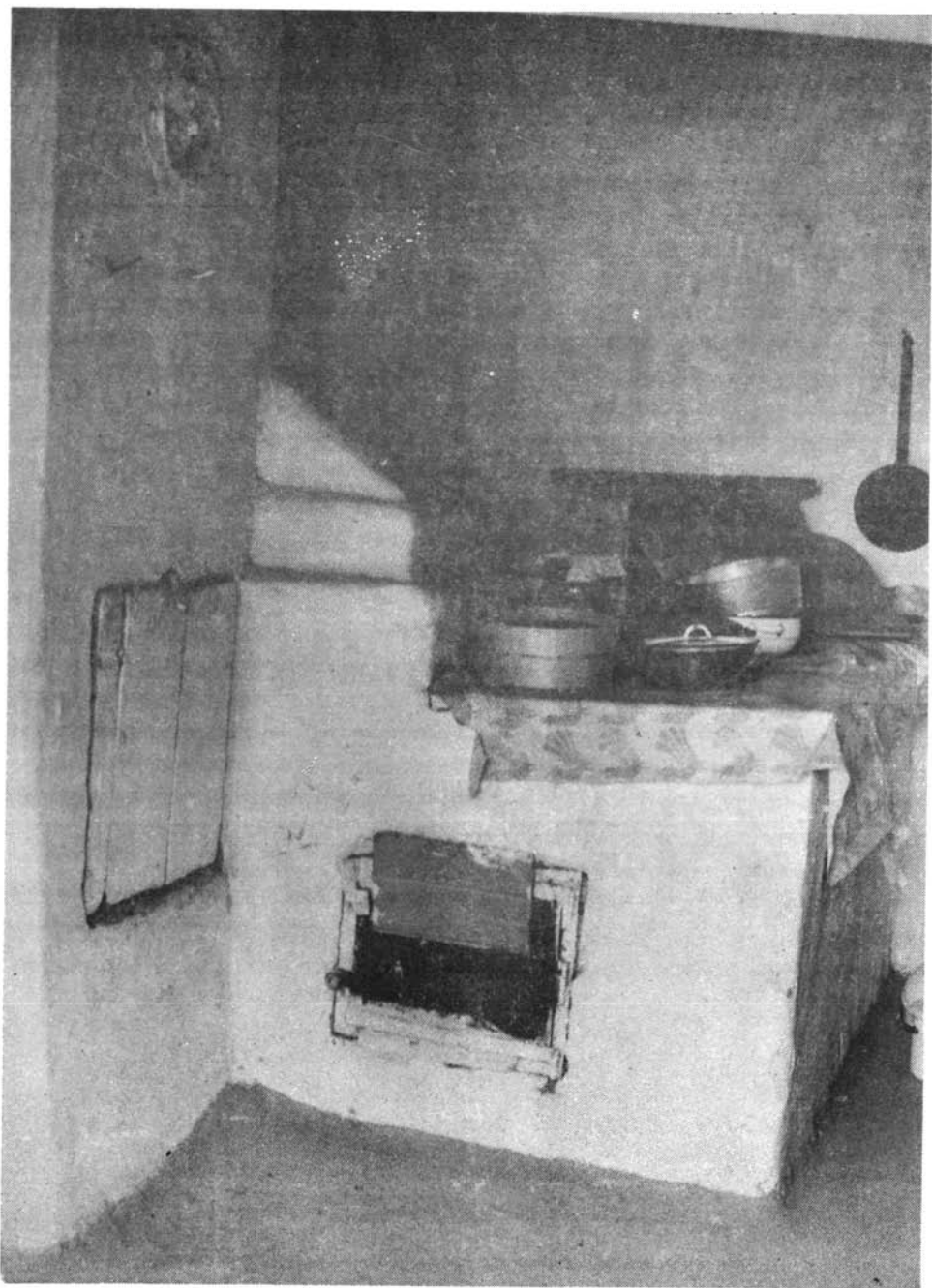
49. Györffy I. ua. 126.

50. Kiss L.: Két nyírségi egykori nemesház. = Ethnographia, 1961.

51. Nyárády M. i. m.

Arra is van adatunk, hogy a nagyméretű lakószobákat kamra kialakítása céljából is leválasztották. Példa erre a már említett *anarcsi* lakóház, amelynek első és hátsó szobájából is keskeny kamrákat választottak le az 1948-ban történt átalakítás során. Ez az osztódás már nem a házfejlődés folyamatába illeszkedik, csupán annak következménye, mivel ez a leválasztás egybeesett a szobabeli kemencék eltávolításával és új konyhakemence építésével. Hasonló módszerrel osztották ketté az azóta már lebontott *Mezőladány*, Táncsics M. u. 4. sz. alatti lakóház hátsó szobáját konyhára és kamrára az 1930-as években; ugyanakkor bontották le a konyha szabadkéményét is, és egy válaszfalal előszobát és kamrát alakítottak ki belőle. (Erdész S. gyűjtése.)

52. Gilyén—Mendele—Tóth i. m. 52.

2. kép. Konyhakemence, Záhony, Ady E. u. 74. (SMF 865. Erdész S. 1977.)

nác nélküli házak.⁵³ Anarcsi példák azt mutatják, hogy ott már a 19. század elején megjelentek a díszesen faragott, elő- és oldaltornácos lakóházak. E községben a mestergerenda vége is az oromfal közepe előtt álló tornácoszlopra támaszkodik.⁵⁴ (3—4. kép.) Elterjedésük a szatmári területekkel való erős kapcsolatukra utal. A tornácoszlopok „Faragásokkal vagy esztergályozással díszített változatai elsősorban az Észak-Nyírségben” gyakoriak.⁵⁵ Hasonló megoldású, ám az Észak-Nyírség népi építkezésétől idegen jellegű épületeket találunk Ajakon, ahol „a helyi lakóházak egy része erősen különbözik a többitől abban, hogy az utcai rövid homlokzaton 70-80 cm-re kiugrik a vértelék, s a csonkakonty nádhéjazata is előrehajol. Ez az építészeti megoldás az „üstökös” palóc házakkal való rokonságra utal. Előfordul, hogy a kinyúló gerendákat oszlopokkal támasztják alá, s ezáltal a ház előtornácos jelleget vesz fel.”⁵⁶ (Ez utóbbi esetben a községbe a múlt században betelepült hevesi dohányosok által tovább folytatott építési módról lehet szó.)

Figyelemre méltók az ún. „*külábas tornácok*”; ezek általában a kisnemesi építkezés jellegzetes tornácoszlop-formái voltak (Szabolcsbákán még kettős oszlopokat is megfigyelhetünk). (5. kép) A paraszti építkezésben ezek utánzásaként terjedt el már a századfordulón, nemcsak az újonnan emelt épületeken, hanem — átalakítás révén — a régieken is. Több helyen előfordult, hogy a régi fa tornácoszlopokat cserélték ki téglából vagy vályogból rakott, henger alakú „*külábakra*” (pl. a Tornyospálca, Rákóczi u. 50. sz. háznál a fából faragott elő- és oldaltornácot lebontották, helyette az udvari hosszú homlokzat elé téglából készítettek kőoszlopos tornácot.⁵⁷ (6. kép.) Több esetben csupán az első és utolsó oszlopokat cserélték ki (pl. Ajakon).

Külön kell szólnunk a már említett mezőladányi lakóház tornácáról. Az 1880 körül épült háznak az utcai rövid homlokzat előtt vidékünkön szokatlan megoldású, két boltíves oromtornáca volt, melyet kb. 1 méter magasságig felfalaztak. A tornácról nyílt a lakoszoba alatt elhelyezett pince lejárata. A házat 1969-ben lebontották. (7. kép.)

53. Szabó L. i. m. 543.

54. Jankó János 1894-es fotói az Ethnológiai Adattár 277. és 980. sz. alatt.

55. Dám L., i. m. 78—79.

56. Erdész S. gyűjtése.

57. Erdész S. gyűjtése.

3. kép. Lakóház, Anarcs (Néprajzi Múzeum F 980. Jankó J. 1898.)

4. kép. Lakóház, Anarcs (Néprajzi Múzeum F 278. Jankó J. 1894.)

5. kép. Lakóház, Szabolcsbáka, Kossuth u. 15. SMF 326. Erdész S. 1973.)

6. kép. Lakóház, Tornyospálca, Fő u. (Rákóczi u.) 50. (SMF 351. Erdész S. 1973.)

Tüzelőberendezés

Bátky Zsigmond rendszerezése szerint az Észak-Nyírség a *középmagyar* vagy *alföldi háztípus* területéhez tartozik, de attól különbözik is, mivel a szobabeli kemence mellett (vagy helyett) *kandalló* is állhatott, aminek füstje a pitvar fölé épített szabadkéményen keresztül távozott a szabadba (ebben különbözik a keleti magyar háztípustól). Bátky e házakat *kemencés-kandallós házaknak* nevezte.⁵⁸ Területünk tehát átmenetet képez e két háztípus között, a tüzelőberendezések „hibridizációjának éppoly klasszikus területe, mint Erdély és Moldva északi sávja, ahol a nyílt és zárt tüzelő területe találkozott, s igen változatos, keverék formák jöttek létre.”⁵⁹ Épp ezért felvetődött egy északkeleti önálló típus elkülönítésének lehetősége is.

A *kandallós tüzelő* itteni elterjedéséhez igen kevés adattal rendelkezünk. Az Észak-Nyírség falvaiban nem volt ritka a kandalló önálló tűzhelyként való alkalmazása sem,⁶⁰ s önállóan vagy kemencével egybeépítve Szabolcs megye más területein is előfordult (így a Rétközben és a Dél-Nyírségben is).⁶¹ A kandallót Erdélyben valószínűleg már a 16. században használták, a Tiszántúlon csak később terjedhetett el.⁶² Ahol nem volt kandalló, ott a szobákban leginkább az Alföldről ismert külső fűtésű „*bübos kemence*” terejedt el (itt sokkal általánosabb volt, mint a szomszédos Beregben).⁶³ A konyhában a szabadkémény alá nem tüzelőpadkát, hanem belső fűtésű, hasáb alakú kemencét építettek, amelynek teteje egyben nyílt tűzhelyként is szolgált. „Ezek a kemencék a századfordulón még favázások voltak, ma már azonban külön erre a célra készített kisméretű vályog- vagy téglaboltozattal rendelkeznek.”⁶⁴ (Pl. Anarcs, Fényeslitke, Gyulaháza, Mándok, Mezőladány, Tiszamogyorós, Tornyospálca, Záhony stb.). Ezek a konyhabéli szögletes kemencék általában a szobabeli kemencék elbontása után készültek (Tornyospálcán pl. még 1960-ban is!),

58. Bátky Zsigmond: *Építkezés = Magyarország Néprajza*. Bp. é. n. 2. kiadás I/159.

59. Barabás—Gilyén i. m. 67.

60. Dám L. i. m. 81—82.

61. Kiss Lajos: *Földházak Szabolcs vármegyében*. = *Néprajzi Értesítő*. 1936. és Kiss L.: *Régi Rétköz*. Bp. 1961., valamint Dám L.: *A lakóház és építése Nyírlugoson*. = *Néprajzi kutatások Nyírlugoson I. Népi építkezés*. Nyh. 1977. 73.

62. Kósa László: *A kandallós tüzelő*. = *Népi kultúra — népi társadalom*. IV. Bp. 1970. 90—92.

63. Bátky Zs. i. m. 157. Ezen adatok ellentmondanak Dám L. azon megállapításának, hogy „A Nyírség északi falvaiban megszüntetik a kandallót, a szobába legfeljebb masina épül...” (Dám L. 1982. 89.)

64. Dám L. 1982. 85.

7. kép. Lakóház, Mezőladány, Táncsics M. u. 4. (SMF 737. Makay L. 1969.)

bal sarkukba rendszerint rakott spórt is beépítettek (Fényeslitke, Mándok, Tiszamogyorós, Tornyospálca, Záhony). Ez az átalakítás sok helyen együtt járt a szabadkémény lepadlásolásával ill. lebontásával is. (2. kép.)

A tető

A tornác tárgyalásakor már említettük az anarcsi épületeket. Ezek a lakóházak főleg előtornácuk miatt érdemelnek külön figyelmet. Tetőformájuk a *csonkakontyos* típusba sorolható.⁶⁵ Területünkön főleg ez a típus dominál (Ajakon, Záhonyban „svábos végűnek” nevezik ezt a megoldást), de megtalálható a *kontyos tető* (Komoró, Tiszabezdéd, Tuzsér, Zsurk stb.) és a *nyereg tető* (*csapott nyereg tető*) is. Néha egy-egy épület két vége más-más típust képvisel. Legáltalánosabb forma az elől *csonkakontyos*, hátul *nyereg tetős* megoldás.⁶⁶ Minden tetőtípushoz *szarufás* megoldású tetőszerkezet kapcsolódik az egész Nyírségben.⁶⁷

65. Itt és a következőkben a Barabás—Gilyén által javasolt elnevezéseket használjuk.

66. Dám L. 1982. 58.

67. Szabó L. i. m. 536.

A nyereg- ill. csonkakontyos tetőkhöz többnyire deszkából készült *oromjal* („tűzfal”) tartozott, melyet kifűrészelt díszítésekkel láttak el (*tulipán, kehely, virág*, katolikusoknál *kereszt* stb.). Néhány helyen vályogból (Ajak, Jéke) vagy sövényből (Kisvárdá) is készítettek oromfalat. Ha az oromfal a falsíktól bentebb helyezkedett el, deszkából (Ajak, Szabolcsbáka) vagy tetőfedő cserépből (Kisvárdá) készítettek vízvetőt.

Ezek után tekintsük át a *tetőfedő anyagokat*: Szabolcsban és Szatmárban a lakóházak tetőzetének anyaga az 1828-as regnikoláris összeírás szerint főként szalma, nád és gyékény volt.⁶⁸ A nádat az ártéri falvak lakói közvetlen környezetükből szereztek be, de ahol nem volt megfelelő a minőség (vagy a mennyiség), más községbe is elmentek érte (1830 előtt pl. Tornyospálcáról és más nyíri községekből a rétközi *Dögébe* jártak nádért és gyékényért).⁶⁹ A nádat nagy mennyiségben alkalmazták tetőfedésre a Tisza és a Rétköz mellett lakók, de kivétel itt is akadt: *Tuzséron* pl. Kiss Lajos szerint alig lehetett egy-két nádfedeles házat látni, helyette *gyékénnyel* és *szalmával* fedték a lakóházakat. Ugyanitt *sást* is használtak lakóépületek fedésére, de ez utóbbit inkább a melléképületek (ól, szín stb.) tetejére rakták (pl. Komorón), amit aztán tavasszal, a takarmány fogytával, megetettek az állatokkal.⁷⁰ Elsősorban kisebb gazdasági építményeket *terezetett szalmatetővel* is fedtek az Észak-Nyírségben. Ez „bizonyos mértékig átmenetet képez a taposott szalma és a felvert zsúptető között . . . , ugyanis a tetőgerincet és a tetőgerendák ereszhez közel eső végét épp oly gereblyeszerű faszögekkel látták el, mint a taposott szalmatető vázát. Sűrűségük azonban nem olyan nagy, mint a taposott tető esetében, s alkalmazása sem terjed ki a tetőzet egészére.”⁷¹

Adataink szerint az egyházi építményeken kívül lakóházakat is jelentős mennyiségben fedtek *zsindegyel*. Záhonyban kb. a 19. század közepéig alkalmaztak zsindefedést lakóházakra; Szabolcsbákán a kisnemesi házak zsindegytetejét a múlt század végén kezdték *palára* cserélni. A századforduló táján kezdett elterjedni a *bádog* és a *cserép* is, bár az előbbi nem olyan mértékben, mint a beregi részekben. *Fényeslútkén* gazdasági épületekre való cserepeket is készítettek és látták el vele a környéket.⁷² A cserép és pala (utóbbi kisebb mértékben) csak a 20-as években vált általánossá az Észak-Nyírségben. A váltást különféle hatósági

68. Balogh I. i. m. 97.

69. Kiss L.: Régi Rétköz. Bp. 1961. 88.

70. Kiss L. ua. 392.

71. Dám L. 1982. 55.

72. Kiss L. Régi Rétköz. 102.

előírásokon kívül egy-egy tűzvész is „elősegítette”, hiszen sokszor fél-falunnyi területeken kellett új épületeket építeni (pl. Tiszamogyoróson a század eleji tűzvész után bádog- és cserépfedést alkalmaztak az újjáépített házakon).⁷³

A statisztikai összeírások is alátámasztják a néprajzi gyűjtések során nyert adatokat (2. sz. táblázat).⁷⁴

2. táblázat

	cserép, pala, bádog	zszindely v. deszka	nád v. zsúp
1900	4,55 ⁰ / ₀	21,75	73,7
1910	19,3	27,5	53,2
1920	29,6	21,6	48,7
1930	59,4	6,3	34,3

Szembetűnő a cserép (ill. pala, de semmiképpen nem a bádog) ugrás-szerű előretörése a nád vagy zsúp rovására, főként 1920 és 1930 között. A zszindelytető arányának zuhanásszerű csökkenése az új országhatárok által elvágott beszerzési lehetőségek elzáródásának következménye. Sajnos, az adatokból nem lehet megkülönböztetni a nád és a zsúp, ill. a másik kategóriában a cserép, pala és bádog egymáshoz viszonyított arányát.

Ha a községenkénti lebontást vizsgáljuk, néhány érdekes adat rögtön szembetűnik. Az 1900-as népszámlálás több olyan községet kimutatott, ahol egyáltalán nem volt cserép-, pala- vagy bádogtető (Benk, Gyulaháza, Kisbáka, Kisvarsány, Nagybáka, Nagyvarsány és Tiszaszentmárton), és további 23 településen (a 32-ből!) tíz alatt volt az ilyen házak száma. A zszindelyhézarat aránya csupán három községben (Anarcson, Kisvárdán és Cserepeskenézen) haladta meg a 30 százalékot. A nád- vagy zsúpfedél öt településen (Ajakon, Kisvarsányban, Nagybákán, Tiszamogyoróson és Tornyospálcán) meghaladta a 90 százalékot, további 15 községben a 80 százalékot!

A későbbi népszámlálások során nyert adatok már nem mutatnak ilyen éles különbségeket, az arányok közelítenek egymáshoz (a zszindelyt kivéve).

73. Erdész S. gyűjtése.

74. Magyar Statisztikai Közlemények. Új soozrat. I. k. Bp. 1902. 42. k. Bp. 1912., 69. k. Bp. 1923., 83. k. Bp. 1932.

A telkek és a melléképületek

A telken általában csak egy lakóház állt, de vagyoni osztozkodás révén a telkek hosszában is aprózódhattak. Több adatunk van arra, hogy a telken egymás mögött több lakóház is épült (Anarcs, Gyulaháza, Tisza-bezdéd, Tuzsér, Záhony stb.). A század első felében az is gyakori volt (főleg a szegényparasztság körében), hogy egy fedél alá építettek egyébként teljesen különálló házakat.⁷⁵

A porta egyéb épületei közül az *istálló* (ól) többnyire külön épületként a ház mögött helyezkedett el, de több községből van adatunk, hogy a lakóházzal egy tető alá is építették (Ajak, Mándok, Záhony).⁷⁶ A Felső-Tiszavidék népi építészete c. könyv szerzői szerint ez „a telepítésekkel igazolható német hatás” következménye.⁷⁷ Területünk e községeibe viszont nem települt német lakosság, így ezekre nem vonatkozhat a fenti megállapítás! (Hasonló megoldással az ország más területein is találkozunk német hatás nélkül!)

8. kép. Istállós kamra, Zsurk, Dózsa u. 49. (SMF 870. Erdész S. 1977.)

75. Erdész S. gyűjtése, valamint Gilyén—Mendele—Tóth. i. m. 28. és Dám L. 1982. 75.

76. Erdész S. gyűjtése.

77. Gilyén—Mendele—Tóth i. m. 32.

78. Györffy István: Telekformáink. = Magyar falu — magyar ház. Bp. 1943. 116.

9. kép. Istállós csűr, Tiszabездéd, Lenin u. 48. (SMF 858. Erdész S. 1977.)

Az istállóépület általában két, de néha több helyiségből állt: tagozódása rendszerint kamra + ól, de néha kocsiszín is csatlakozott hozzá (pl. Mándokon, Mezőladányban, Szabolcsbákán stb.). (8. kép.) Már Györffy István felhívta a figyelmet arra, hogy „A Dunántúl némely pontján, de főleg Erdélyben az istállók, ólak nem a lakóházzal hanem a csűrrel vannak egy fedél alatt.”⁷⁸ Ez Beregben is általános, de „Másutt is gyakori, hogy a csűr egy-egy fiókját elrekesztik a jószág számára.”⁷⁹ Valószínű, hogy területünkön erdélyi hatásra — beregi közvetítéssel — honosodott meg ez a forma (lsd. pl. Tiszabездéd, Lenin u. 48.). (9. kép.) Arra is van adatunk, hogy Gyulaházán abora alá építettek istállót.⁸⁰

A csűrök egy-egy területnek, településnek jellegzetes építményei. Kutatóink közül többen foglalkoztak ezeknek az építményeknek az elterjedésével, formájával stb.; az eddigi kutatások összefoglalására Barabás Jenő vállalkozott német nyelvű munkájában.⁸¹

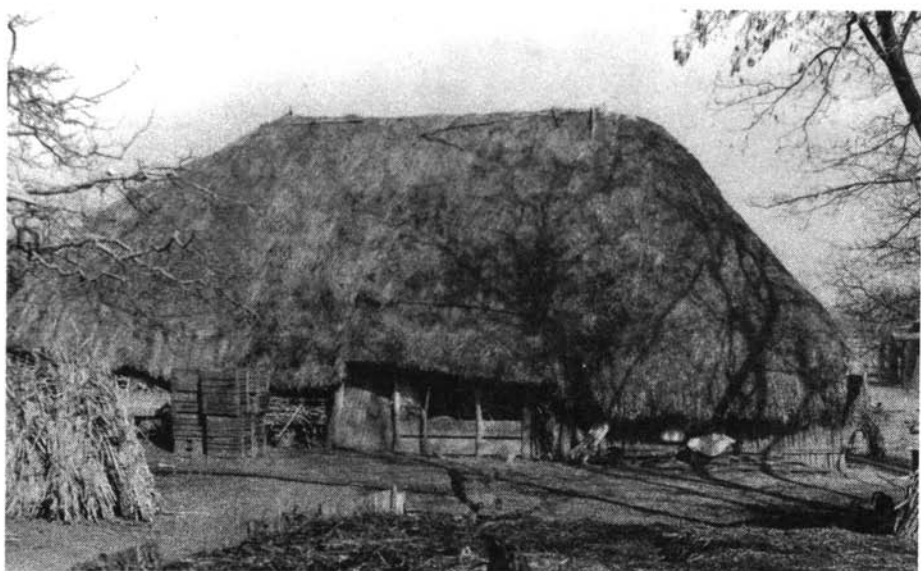
79. Gilyén—Mendele—Tóth i. m. 91.

80. Márkus Mihály felvétele 1941. = Ethnológiai Adattár F 89. 329. sz. fotó.

81. Barabás Jenő: Scheunen auf ungarischem Sprachgebiet. = Deutsches Jahrbuch für Volkskunde. 1967.

10. kép. Csűr, Eperjeske, Béke u. 21. (SMF 878. Erdész S. 1977.)

11. kép. Csűr, Tiszabездéd, Kossuth u. 19. (SMF 860. Edrész S. 1977.)

A csűr az Észak-Nyírség legtöbb településén megtalálható, és a porta legjellegzetesebb épületei közé tartozik.⁸² Szinte kizárólag az utcával párhuzamosan, az udvar végébe építették, s így az lezárja a telket; a kert megközelítése sokszor csak a csűrön keresztül lehetséges.

Területünkön az ún. *tégla alaprajzú* csűrök találhatók meg.⁸³ Az Észak-Nyírség legtöbb településén a csűrök 4×2 vályoglábon nyugvó, nyeregtetős épületek. A vályoglábak közötti részeket többnyire deszkával vagy vesszőfonattal töltötték ki: így lezárták az épületet, de egyúttal biztosították a szellőzést is. (10. kép.) Ahol a csűr már elvesztette eredeti funkcióját (gabona csépelése), ott újabban teljesen befalazzák a vályogoszlopok közét, csak a kétszárnyú nagykapu marad meg az udvar felőli homlokzaton (pl. Fényeslitke, Petőfi u. 44.) Űn. „félcsűrök” találhatók néhány helyen, de ezek már újabban készült épületek (Záhony, Zsurk); itt csak a kapuval elzárt bejárat egyik oldalán van „csűrfiók”. E megoldásnál 3×2 vályogoszlop tartja a tetőt. Olyan megoldással is találkozunk, ahol a csűrfiók („csűrfia”) mellett kétoldalt tárolóhelyiségeket („ereszték”) alakítottak ki: ezek tetejét a csűr ereszének meghosszabbításával, lejjebb eresztésével nyerték, falát vályoggal rakták be, a csűrkapu felőli részen ajtót raktak rá (Záhony, Petőfi u. 5.).

A régebbi csűrök meredek hajlású, kontyos tetővel épültek. Általában zsúppal fedték őket. Ilyenekre adatunk csupán néhány községből (Ajak, Jéke, Tiszabездé) van. A Tiszabездé, Kossuth u. 18., 19. sz. porták csűrjei vályoglábas, egy helyiségű épületek; a századforduló körül épültek. (11. kép.) Egyetlen adatunk van ágasfán nyugvó (tehát nem vályoglábas) csűrről; ez a Jéke, Ady E. u. 11. sz. ház portáján található.

Előfordul, hogy egy csűrnek két tulajdonosa is van: a csűr a mezszyére, két portára épült. Ez esetben az egyik fiókot az egyik, a másikat a másik gazda használja. (Izd. Tuzsér, Kossuth u. 102—104.) Ez a kontyolt, szalmafedeles csűr a századforduló körül faoszlopokra épült, és azokat csak az 1920-as években cserélték ki vályogoszlopokra. Fala fonott sövény és lécz; kapuja nincs.

A csűrök funkciója az utóbbi két évtizedben megváltozott: a legtöbb helyen raktározási, dohány szárító szerepük lett, de oldalait befalazva garázsoként is hasznosítják őket.

82. Csűrök találhatók a következő községekben: Eperjeske, Fényeslitke, Jéke, Tiszabездé, Tiszaszentmárton, Tuzsér, Záhony, Zsurk, Ajak, Tiszamogyorós, Mezőladány, Újkenéz, Aranyosapáti, Nagyvarsány, Komoró.

83. Barabás—Gilyén. i. m. 102.

A csűr mint tárolóhely még egy jellegzetes építménnyel kapcsolatba hozható: ez a szénatároló *abara*. Az abara elterjedését *Paládi-Kovács Attila* tanulmánya vizsgálta. Eszeirnt az abara legnyugatibb megjelenése a mai Magyarországon az Észak-Nyírség Tisza-menti részére tehető: itt három községben (Aranyosapátiban, Kisvarsányban és Mezőladányban) található meg.⁸⁴ Elterjedése annyiban kapcsolható a csűrökhöz, hogy egybeesik azokkal a helyekkel, ahol kevés csűr található (hiszen funkciójuk részben fedi egymást!)⁸⁵ Márkus Mihály 1941-ben *Gyulaházán* is lefényképezett egy abarát. A képhez Márkus megjegyzi, hogy „igen ritka jelenség erre fele. Tulajdonosa egy vasúti pályaőr, aki Kárpátaljáról került ide és így honosítja meg az abarát.”⁸⁶ (Hasonló módon bukkant fel abara a Hajdúságban is!)⁸⁷ Itt tehát egy későbbi, az abara elterjedési területétől távolabb eső helységben megjelenő építményről van szó, amelynek jelentőségét azonban nem szabad lebecsülni, hiszen több építmény hasonló módon terjedhetett el távolabbi vidékeken.

A porta egyéb melléképületei sorában megemlíthetjük még a disznóólat, amely általában az istálló mögött helyezkedett el, és a nyári konyhát, amely — amennyiben ezt a porta szélessége lehetővé tette — a lakóházzal szemközt épült.

Az udvarokat a régebbi időkben a szegényebbek még nem kerítették. „A boldogabbak kerítései sövények vagy *állított* hasított karók voltak. Kertjeik sövényvel, vagy tövissel kerítődtek. Esetleg csupán körülárkolták őket. Ilyenkor azonban *liciummal* ültették be az árokpartot.”⁸⁸ Több helyen — de főként a Rétközzel szomszédos területeken — nádból is fontak kerítést.⁸⁹

Malmok

Annak ellenére, hogy az Észak-Nyírséget kétoldalt a Tisza határolta, vízimalmot nem építettek, nem használtak az itt lakók. Ennek okai elsősorban a vízfolyás nagy sebességében, másrészt a nagy tutajforgalomban keresendő: a tutajon szállított só, zsindey és egyéb faanyagok forgalmát lehetetlenné tették volna a vízre épült hajómalmok, nem is

84. Paládi—Kovács Attila: Az abara. Egy szénatároló építmény a magyar parasztok gazdálkodásában. = Népi kultúra — népi társadalom II—III. Bp. 1969. 82.

85. Gilyén—Mendele—Tóth i. m. 64. és 84.

86. Márkus M. fotója (EA F 89. 329.)

87. Dankó Imre: Abara Hajdúböszörményben? = Múzeumi Kurír 1970. 4. sz. 52—57.

88. Nyárády Mihály: Szabolcs vármegye vázlatos tárgyi néprajza. = Szabolcs vármegye. Bp. 1939. 208.

89. Kiss L. Régi Rétköz. 99.

12. kép. Ref. harangláb, Zsurk. (SMF 325. Erdész S. 1973.)

13. kép. Ref. harangláb, Gemzse (SMF 331. Erdész S. 1973.)

beszélve a gátakkal egybeépült vízimalmokról. Így nem is csodálkozhatunk azon, hogy területünkön csupán egyetlen vízimalomról esik említés, és ez sem a Tiszán épült: Vályi András szerint 1796-ban *Ajakon* működött egy vízimalom.⁹⁰ Annál több *szárazmalom* volt a területen, még a folyó közvetlen közelébe települt községek is ezeken öröltek. Az első katonai felmérés szerint az Észak-Nyírségben több mint 50 szárazmalom működött, egy-egy községben több is (*Fényeslitkén* pl. 1847-ben 6 szárazmalom volt, ebből háromban olajat ütöttek.⁹¹).

A felsoroltakon kívül még meg kell emlékeznünk két *szélmalomról* is: az egyik az első katonai felmérés szerint *Tornyospálca* mellett egy magaslaton állt; a másíkról Fényes Elek tesz említést 1851-ben megjelent munkájában: *Kisvarsányról* írja, hogy „van itt Kubinyi Ignácznak két kőre járó szélmalma.”⁹²

Egyházi építkezés

Korábban már említettük, hogy a szakrális építkezésben a fa felhasználása elég szembetűnő volt. *Balogh István* már idézett tanulmánya szerint a 18. század végén a Tiszántúl református templomainak majdnem fele faszervezetű építmény volt.⁹³ Ez a lakóházak falszerkezetéről fentebb leírtak ismeretében nem meglepő, hiszen a 19. század közepéig fennálló fabőség ezt lehetővé tette.

A kereszténység felvétele óta — egészen a múlt századig — az erdős, ligetes vidékek jellegzetes egyházi építménye a fatemplom volt. A 17—18. században épült faszervezetek megőrizték a középkori megoldásokat, a Felső-Tiszavidéken a 18. század második felében felvirágzott „a középkori hagyományokon alapuló, népi jellegű fatemplom-építészet (és legnagyobbbrészt ekkor épülnek a ... szép fatornyok is)”.⁹⁴

Az Észak-Nyírségben — bár nem olyan számban, mint a tőle keletre fekvő beregi és szatmári részeken — a 18. század végén szintén találunk református *fatemplomokat*. A 18. század végén és a 19. század elején végzett összeírások szerint 7 fa- és 2 sövényfalú református templom volt a területen.⁹⁵ Ide tartozik még két görög katolikus fatemplom is, hiszen „a görög szertartású egyházak hívei általában ragaszkodtak a ko-

90. Vályi A. i. m. I/22.

91. Kiss L. Régi Rétköz. 99.

92. Fényes E. i. m. IV/275.

93. Balogh I. i. m. 97.

94. Gilyén—Mendele—Tóth i. m. 131.

95. Balogh I. i. m.

14. kép. Ref. harangláb, Szabolcsbáka (SMF 342. Erdész S. 1973.)

rábbi lakóhelyük hagyományos fatemplomához” — írja Balogh István fent említett tanulmányában.⁹⁶ Az egyik ilyen „*facerkó*” Kis-Ajakon állt, és az 1784-es összeírás szerint 1653-ban építették.⁹⁷ A másik 1740 körül Mándokon épült,⁹⁸ jelenleg a szentendrei Szabadtéri Néprajzi Múzeumban látható.

Területünkön nincs adat olyan sok *festett templombelsőre*, mint a szomszédos részeken. Tombor Ilona kutatásai négy helység templomában mutattak ki festett templombelsőt, de ezekből három már korábban elpusztult (*Ajak*, *Nagyvarsány*, *Szabolcsbáka*). Egyedül *Zsurkon* maradt meg az 1795-ben készült festett mennyezet.⁹⁹ *Gilyén Nándor* tanulmánya szerint még *Gyűrén* is volt, de már elpusztult a 18. század végi festett templombelső, *Benken* és *Kisvarsányban* még ma is megtalálható a 19. század közepi ill. eleji festett berendezés.¹⁰⁰

A 18. század végén a Tiszántúl középkori eredetű, kő- vagy téglafalazatú templomai mellett szép számmal álltak *fatornyok* és *fa haranglábak*. (12—14. kép.) A megnevezések különbözősége, az egységes terminológia hiánya miatt nem lehet mindig eldönteni, hogy milyen építmények rejtőznek az egykori összeírások adatai mögött. Voltak közöttük egészen kis építmények (mint a *cserepeskenézi*, amelyet az 1809-es összeírásakor így minősítettek: „Vagyon egy kis harangocska, mintegy 40 fontos, és nyugszik egy kétágú fán”,¹⁰¹ vagy a *gyürei*, aminek a magassága 4,35 m volt), de több mint 30 méter magasak is (mint a *zsurki* harangtorony). Balogh István már többször idézett tanulmánya szerint a 18—19. században a terület 12 községében volt fatorony ill. harangláb.¹⁰² A legrégebbinek közülük a *zsurki* tűnik, amelyet a hagyomány szerint az 1600-as években építettek.¹⁰³ Még a 19. században is építettek fatornyot: ekkor épült a *révaranyosi* is, amelyet Kakuk András jándi és Gábor János káliai ács mesterek készítettek 1810-ben.¹⁰⁴

A fából készült szakrális építmények rohamos pusztulása a 19. századra tehető. A türelmi rendelet kiadása után enegdélyvel új templomot is

96. Balogh I. i. m. 88.

97. Kiss L. Régi Rétköz. 12—13.

98. Gilyén—Mendele—Tóth i. m. 138.

99. Tombor Ilona: Magyarországi festett famennyezetek és rokonemlékek a XV—XIX. századból. Bp. 1968.

100. Gilyén—Mendele—Tóth i. m. 139.

101. Balogh I. i. m. 104.

102. Balogh I. i. m. E községek: Ajak, Cserepeskenéz, Gyüre, Lövöpetri, Tiszaszentmárton, Fényeslitke, Kisvarsány, Mándok, Nagyvarsány Szabolcsbáka, Tiszabездé, Révaranyos.

103. Gilyén—Mendele—Tóth i. m. 151.

104. Gilyén—Mendele—Tóth i. m. 199.

építhettek, később engedély sem kellett a református templomok építéséhez. A templomépítési hullám következményeként a 19. század közepére a fatemplomok szinte teljesen eltűntek. Ennek oka egyrészt az volt, hogy a romlásnak indult faanyag pótlása a nagyrészt már kiirtott erdők miatt nem volt lehetséges, másrészt a falvak lakóinak anyagi lehetősége, a közlekedés fejlődése lehetővé tették új téglalapületek emelését is, így a sokszor a szegénység jelének tekintett faépítményeket egymás után elbontották.¹⁰⁵

* * *

Dolgozatunk a „*Változások Északkelet-Magyarország népi építészetében a 18—20. században*” című tanulmány előmunkálataként született. Az a cél vezetett bennünket, hogy egy néprajzi szempontból még nem eléggé feltárt terület, az Észak-Nyírség népi építkezéséhez adalékokkal szolgáljunk. A dolgozat nem törekszik teljességre, csupán az eddigi kutatások által feltárt anyagot igyekszik rendszerezni. Készítéséhez a nyomtatásban megjelent munkákon kívül felhasználtuk a Jósza András Múzeum néprajzi adattárát és fotótárát, a Sóstói Múzeumfalú fotótárát és a főként Erdész Sándor által összeállított Népi építészeti kataszter kéziratos anyagát. További lépésként az itt bemutatott és a szükséges újabb kutatások elvégzése után begyűjtött adatok segítségével megkíséreljük kimutatni azokat az — itt még csak jelzésszerűen említett — interetnikus kapcsolatokat, amelyek révén a szomszédos népek építésze akár közvetlenül, akár közvetett úton hatással volt az észak-nyírségi népi építészetre.

105. Balogh I. i. m. 98. és Gilyén—Mendele Tóth i. m. 135.

Die Ergebnisse der Erforschung der Volksbaukunst im Nord-Nyírség

Der Artikel ist als Vorarbeit zu der Studie „Die Volksbaukunst in Nord-Nyírség und ihre nördliche Verbindungen“ entstanden. Mit seiner Fertigstellung verfolgte der Verfasser das Ziel, mit Daten zu der Volksbaukunst eines aus volkskundlicher Sicht noch nicht genügend erschlossenen Gebietes beizutragen.

Der Verfasser teilt im einleitenden Teil seiner Arbeit Angaben über die Lage, Bezeichnungen, über die untersuchten Dörfer der Gegend mit, dann folgt ein kurzer Überblick der Geographie und der Geschichte der Gegend. Est ist die Rede von den geographischen und geologischen Faktoren, die die Lebensweise der hier sesshaft gewordenen Einwohner bestimmt haben. Im Laufe der Untersuchung der *Siedlungsformen* weist er auf, dass auf dem Gebiet das Übergewicht der Stassen-Dörfer mit Handtuchfeldern zu beobachten ist und davon ist eine Spielart dominierend, das Dorf mit Marktstrasse oder mit Spindelformzentrum. Der nächste Teil behandelt die Siedlung- und Lebensformgestalter-Rolle der *Strassen* der Gegend, und der die natürliche Grenze der Gegend bildenden Flussübergängen der Theiss.

Die *Waldbedeckung* der Gegend ist im Hinblick auf die Anschaffung des Baumaterials der Gebäude von Wichtigkeit. Die Mehrheit der Gebäudewänden lässt sich zu dem Typ mit Holzgerüst und Hecke zählen, aber es war auch die Wand aus gestampften Boden mit Stockgerüst bedeutend. Nach den am Ende des 19. Jhds. erfolgten Flussregulierungen und Entwässerungen haben sich auch die verschiedenen Schlammwände sehr schnell verbreitet.

Im nächsten Kapitel handelt es sich um die *Grundrisseinteilung des Wohnhauses* und deren Veränderung, dann behandelt der Verfasser die den Grundriss bestimmenden *Heizvorrichtungen*. Er legt es dar, dass die Wohnhäuser der Gegend einen Übergang zwischen dem Haustyp auf dem Tiefland und dem in Siebenbürgen, bilden da hier sowohl der für das Tiefland typische Backofen als auch der für das siebenbürgische Haustyp charakteristische Kamin zu finden waren.

Nach der Erörterung der *Dachformen* und des *Materials der Dachbedeckung* folgt die Beschreibung der Wirtschaftgebäude des Hofes. Der Verfasser geht gesondert auf die Benützung des Heuspeichers mit dem Namen „*Scheune*“ und „*abara*“ ein (diese Gegend ist die westlichste in Ungarn für die Verbreitung von „*abara*“). Über die Mühlen schreibend hebt er hervor; trotz dessen, dass am Rande des Gebietes die Theiss

läuft, wurden in den Dörfern keine Wasser-, sondern Trockenmühlen errichtet. Die Ursache dafür ist, dass die Wassermühlen den bedeutenden Fährverkehr gehindert hätten.

In dem Kapitel über den *Kirchenbau* hebt der Verfasser die Bedeutung des Holzes hervor, dann schreibt er über die Holztürme und Glockentürme; danach untersucht er die Ursachen des schnellen Verfalls dieser im 19. Jhd.

In dem später zu schreibenden grösseren Werk des Verfassers beabsichtigt er die in dieser Arbeit nur erwähnten interethnischen Verbindungen zu untersuchen und zu zeigen, welchen Einfluss der Baukunst der benachbarten Völker und Gebiete in unmittelbarer oder mittelbarer Form auf die Volksbaukunst von Nord-Nyírség ausgeübt hat.

István Páll

